

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.1\(37\).281830](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.1(37).281830)

УДК 141

Ежен Наполеон Тігерштедт

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПЛАТОНА¹

Переклад з англійської Сергія Шевцова та Василя Мацьківа

У перекладі фрагменту книги Е. Н. Тігерштедта «Інтерпретації Платона» ставиться проблема щодо розкриття справжньої філософії Платона поза неоплатонічним, стоїчним або будь-яким іншим тлумаченням. Автор розглядає як основну дихотомію протистояння між догматистами та генетистами, прихильниками існування єдиної філософської доктрини у Платона та тими дослідниками, які вважали, що Платон змінювався сам та змінював свої погляди.

Ключові слова: антична філософія, Платон, інтерпретація.

Незадовго до смерті Платон бачив уві сні, наче перетворився на лебедя, що перелітає з дерева на дерево, заподіюючи багато клопоту птахоловам. Сократик Сіммії прокоментував цей сон так, наче Платон залишиться невловимим для тих, хто прагнуть його тлумачити, адже тлумачі, що стараються вистежити думки давніх авторів, подібні до птахоловів, але він залишиться невловимим, бо його твори, як і поезія Гомера, припускають тлумачення і фізичне, і етичне, і теологічне, і багато інших.
Olympiodorus, Vita Platonis

І. Проблема

Коли Сіммії з Теб дав своє тлумачення останнього сну Платона, він, напевно, був дуже старою людиною². Понад п'ятдесят років тому він був присутній за смерті Сократа, з котрим обговорював безсмертя душі, якщо ми довірятимемо *Федону*. Сказане тепер про Учня, він міг би сказати і про Вчителя: вони обидва постають перед нами як драгуючі та провокуючі загадки, які слід розгадати або ігнорувати на власний страх і ризик.

Стосовно Сократа наявність загадки легко пояснити: він не залишив по собі жодних творів, тому ми узалежнені від суперечливих висловлювань його учнів. Але Платон запродукував вагому письмову творчість, яка повинна запобігати будь-якій невизначеності у стосунку до меж і смислу його філософії. Однак всім відомо, що це не так. Звісно, певною мірою це можна сказати щодо всіх великих мислителів. Далеко не завжди знаходять згоду інтерпретатори, наприклад, Аристотеля, Канта чи Гегеля. Однак суперечки про Платона значно радикальніші та більш фундаментальні. Те, що деякі вчені вважають достеменною картиною Платона-людини і його філософією, для інших видається обурливою карикатурою або чистою

вигадкою. Протистояння між різними школами тлумачень Платона не обмежується судженням і оцінкою, але торкається самої сутності платонізму.

Чи був Платон догматиком або скептиком, несистемним випитувачем або жорстким системобудівничим, палким містиком або холодним діалектиком, благородним звеличувачем свободи людського духа або зловорожим вісником тоталітарної держави? Чи треба шукати його думки у його творах, відкритих кожному сумлінному та уважному читачеві, чи вони залишилися прихованими по той бік письмових текстів, таємною доктриною, яку з боєм слід витягувати з авторських натяків та свідчень інших авторів?

Отже, протистояння між інтерпретаторами продовжується, і немає жодних ознак його послаблення. Навпаки, саме зараз воно буває сильніше, аніж будь-коли. Жоден вчений, котрий якимось чином, навіть дотично, має справу з Платоном і платонізмом, не спроможний уникнути думок про гнітючу проблему тлумачення Платона. Він не може просто залишити його на поталу «експертам», себто філологам і філософам, позаяк розбіжності між ними надто глибокі. До того ж, відхилення від цієї проблеми для історика ускладнює центральне місце Платона в європейській цивілізації. Краще подивитися правді у вічі та постаратися проаналізувати її. Навіть якщо такий історик не в змозі знайти гідне остаточне рішення – і, насправді, розбіжності стількох знаних вчених протягом принаймні двох століть повинні навіювати йому невпевненість – він зможе отримати глибше розуміння істинної природи цієї проблеми і зібрати причини її можливої нерозв'язуваності.

Складність інтерпретації Платона полягає не в розумінні того, що він говорить. В його творах дійсно наявні складні пасажі, і є цілий діалог, *Парменід*, який від часів класичної давнини спантеличував читача. Однак, здебільшого, Платона значно легше зрозуміти, навіть для непрофесійних філософів, ніж багатьох інших великих мислителів, наприклад, Аристотеля, або Канта, або Гегеля. Зрозуміти, що говорить Платон, вкрай рідко буває складно. Але водночас дуже часто важко бути певним в тому, що він насправді має на увазі.

Складність в першу чергу пов'язана з тим незручним фактом, *proton skandalon* (первинним скандалом. – Прим. пер.) платонівської інтерпретації, – відкладемо осторонь його *Листи*, суперечливість яких поки що можна залишити поза увагою – що Платон ніколи не говорить від власного імені, проте завжди через інших осіб, в діалогах. І ці діалоги не є систематичним розглядом спеціальних тем або частин філософії, а є справжніми дискусіями поміж двома або декількома особами і не адресовані якому-небудь читачеві. Навпаки, читач стає наче мовчазним слухачем дебатів, до яких сам не доєднується.

Цей характер діалогів проявляється в тому факті, що – окрім шести винятків – вони називаються за учасником обговорення, про якого йде мова³. Пізніше певний редактор чи редактори представили діалоги з двома субтитрами, аби позначити їхню тему та характер⁴. У такий спосіб *Горгій* отримав субтитри *Про риторику, той, що спростовує*. Діалог, поза сумнівом, пов'язаний з цим питанням, однак він стосується і багатьох інших речей. І він є не більше «той, що спростовує», аніж багато інших діалогів.

Щодо шести винятків, то вони доводять це правило. Перший, *Апология*, займає особливе місце, позаяк це просто не діалог. З інших *Бенкет* містить промови про любов, однак поруч з цим в ньому присутнє дещо більше. *Держава* та *Закони* трактують питання, заявлені в назвах, а також багато того, про що неможна бодай в широкому сенсі казати, що воно належить до політики. *Софіст* та *Політик*, здається, являють собою особливу категорію. Адже на початку кожного діалогу стверджується, що його метою є віднайдення визначення софіста і політика відповідно, і на завершенні ми зрештою приходимо до такого визначення. А втім до цього в дискусії розглядалось багато питань, які мало або взагалі не мають стосунку до основного питання.

Справді, якщо ми ще не читали платонівський діалог або, принаймні, його докладне резюме, нам ніколи не принагідно сказати, що він може містити. Поза сумнівом, це дивний спосіб зробити таку складну річ як філософія ще складнішою.

Як нам тоді бути, якщо ми воліємо з'ясувати, що думав Платон стосовно будь-якого з цих питань? Припустімо, спочатку ми уважно читаємо праці Платона, не пропускаючи нічого з того, що Сократ або деякий з інших персонажів, яких ми визнаємо у якості «рупора» Платона – Атенець в *Законах*, Елеєць в *Софісті* та *Політику*, локрієць Тімей в *Тімеї*, et alii (та інші (лат.) – *Прим. пер.*) – говорять щодо нашої теми⁵. Після цього ми намагаємося поєднати ці різноманітні висловлювання, заповнити екстраполяціями прогалини, прояснити неясності, пом'якшити двозначності та, найголовніше, нейтралізувати суперечності, поки не отримаємо логічно послідовне, систематичне тіло вчення, яке з віддыхом полетішення ми представляємо світу як Платонову Ідею про...

Втім, якщо в нас нормально розвинута сила спостереження і самокритики, нам навряд чи вдасться уникнути завваги, що Платон показує себе достобіса непідвладним для наших зусиль. Деякі його неясності та двозначності здаються вельми свідомими, так, наче Плагон не хотів, аби ми були певні в реальному значенні того, що він собі мав на думці. В нього наявні лакуни, які можливо заповнити тільки через приписування йому думок, про які нам невідомо, чи притримувався він їх. Найгірше, що існують

суперечності, які не можна розв'язати, якщо ми залишатимемося в межах власних слів Платона.

Понад сто років тому німецький вчений Гайнріх фон Штайн (Heinrich von Stein) дав ясний і все ще актуальний опис того суперечливого враження, яке викликає у невідготовленого читача перше знайомство з Платоном⁶. Такий читач не може не почувати себе розчарованим і розгубленим, коли зіштовхується з філософом, щодо якого він чув такі високі слова (або, слід додати сьогодні, потужне несхвалення). Розчарування, яке, однак, не може дозволити вдовольнитися собою, але залишає читача ошелешеним і пригніченим. Дійсно, він відчуває, що тих двозначностей, неясностей, лакун і суперечностей, котрі його бентежать, Платону було б легко уникнути, якби тільки він вирішив це зробити. Автім він, здається, не тільки не приділяє уваги нашій законній претензії на ясність і узгодженість, а радше вислизання від неї дарує йому якесь зловмисне задоволення.

Навіть фіксувати платонівську думку в будь-якій окремій праці досить складно, адже багато з діалогів не приходять до ясного висновку. Але значно складніше віднайти дещо узагальнене хоча б у декількох, не говорячи про всі, його працях. При спробі поєднати висловлювання на певну тему в одному діалозі з висловлюваннями на ту ж тему в інших, ми занадто часто зіштовхуватимемося з тим, що є прямо протилежним, принаймні на перший погляд. Звісно, протилежності в філософії не такі вже й унікальні феномени. Однак у Платона вони настільки кричущі, що змушують припустити відсутність у нього будь-якої турботи стосовно самосуперечностей у фундаментальних речах⁷, якщо тільки ми не віримо, що він не усвідомлював цих суперечностей⁸, – пропозиція, яку з певних причин важко прийняти. І якщо ми насправді намагаємося сформулювати загальний погляд на Платонову філософію як ціле, тоді утруднення загрожують вийти з-під контролю, і з нами може трапитись те, що трапилося з великим Едуардом Целлером.

Дилема Целлера

Ім'я Едуарда Целлера слід згадувати з повагою та вдячністю кожному, хто вивчав грецьку філософію⁹. Він був останнім вченим, спроможним цілковито охопити поле цієї філософії – від Фалеса та Анаксимандра до Прокла та Олімпіадора. Здавалось, що він читав все доступне про цих мислителів і левову частку того, що було у поступі сторіч написано про них. Підсумком його вивчення стала монументальна праця, яка й досі залишається незамінною, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*¹⁰. Втім Целлер був не тільки надзвичайно начитаним, він також ясно та критично мислив, мав міцний здоровий глузд

і – останнє, але не за значущістю – ясний стиль. Читати про давніх мислителів у Целлера – інтелектуальне задоволення, позаяк там вони постають навіть виразнішими, ніж у їхніх власних працях.

Целлер був не тільки філософом та істориком, але також і філософом. В юності він став послідовником Гегеля, хоча у подальшому поступово змінив свої погляди і доєднався до обраної компанії ексгегеліанців, видатним членом якої був д-р філософії Карл Маркс. Однак, як і у разі Маркса, Гегель так і не втратив повною мірою вплив на свого колишнього учня. Принаймні Целлер зберіг гегелівське переконання, що філософія повинна бути систематичною – або припинити бути філософією. Кожен філософ, який гідний цього імені, має систему.

Отже, Целлер за певну річ визнає, що у Платона також була система, але водночас, зітхаючи, відзначає стосовно Платона, що «mit seiner Darstellungsweise verknüpfen Mangel an vollständiger systematischer Durchsichtigkeit (з його способом викладу пов'язана відсутність повної систематичної прозорості)»¹¹. Платон при такому погляді постає тим, хто нехтує в своїй філософії методом системності, і Целлер змушений якимось чином компенсувати це нехтування. Він бачить нагоду зробити це за умови, що ми «uns in den inner Quellpunkt des platonischen Systems zu versetzen, und um diesen die Elemente desselben in dem inneren Verhältniss, dass sie im Geiste ihres Urhebers hatten, anschliessen zu lassen (перемістимо себе у внутрішнє джерело платонівської системи та дамо можливість її елементам поєднатися в їх внутрішніх зв'язках, котрі їм притаманні, в дусі свого автора)»¹². Таке введення явно штучно відтвореної системи має стійкий гегеліанський присмак. Починаючи з «пропедевтичних підвалів» платонізму, Целлер послідовно дає систематичний огляд платонівської діалектики, фізики та етики.

Целлер був, однак, надто знаючим, надто проникливим, надто свідомим, аби приховувати – чи перед самим собою, чи перед читачами – складність такого завдання. До того ж, він не вірив у існування будь-якої таємної, неписаної доктрини, яка б конституювала єдність, приховану за розмаїттям діалогів. Целлер не визнавав діалоги лише як зовнішню форму¹³. Хоча він продовжував твердо триматися своєї віри в єдність платонівської думки, та все ж погоджувався з неохотою, що Платон часто суперечить собі. У своєму викладі платонівської «системи» Целлер декілька разів роздратовано нарікає на ці «лакуни (gaps)»¹⁴. І використання Платоном міфів не викликає в нього жодного схвалення. Направду, вони «mehr ein Zeichen der Schwäche als der Stärke: sie zeigen die Punkten an wo es sich herausstellt, dass er (Plato) noch nicht ganz Philosoph sein kann, weil noch zu viel von Dichter in ihm ist (радше ознака слабкості, аніж сили: вони показують моменти, коли виявляється,

що він (Платон) ще не може бути повністю філософом, позаяк в ньому все ще надто багато поета»¹⁵. Якщо філософія – систематичне, раціональне мислення, тоді Платон не справжній філософ: це видається невідворотним висновком одного з першокласних платонівських дослідників минулого століття.

Рішення Грота

Та чи не буде істинним рішення – довести, що Целлер почав з хибного припущення? І чи насправді існує проблема платонівської інтерпретації? Хіба це не просто наша вигадка? Мабуть, це була думка Джорджа Грота (George Grote), коли в його видатній праці, ще досі популярній *Plato and the other Companions of Socrates*¹⁶, він рішуче відмовився нав'язувати будь-який вид єдності розмаїттю платонівських висловлювань і обмежив себе їх відтворенням відповідно до того, як вони з'являються в кожному діалозі¹⁷. Він декларував, що «насилу можливо узагальнити всі різноманітні маніфестації Платонового розуму в одній вищій єдності... Платон був скептик, догматик, релігійний містик та дослідник (inquisitor), математик, філософ, поет (настільки ж еротичний, як і сатиричний), ритор, митець – все в одному: або, врешті-решт, всім цим послідовно протягом п'ятдесяти років його філософського життя»¹⁸. Стосовно невідповідностей у Платона, Грот не вагаючись визнавав їх «як факти його філософської вдачі», контрастуючи з тими дослідниками, які «або насильно втискають їх у гармонію через тонку екзегезу, або відкидають одну з них як сумнівну»¹⁹. І він саркастично визнає себе нездатним вгледіти будь-якого типу приховану істину, будь-яку *arsana* – чи то *coelestia*, або *terrestria*²⁰ – «по той бік того, що відкриває текст»²¹.

В часто туманному царстві платонівських досліджень, такий міцний здоровий глузд, дійсно, оживає. Якщо правда за Гротом, взагалі не існує жодної проблеми, звісно ж, у разі якщо ми утримаємося від подиву, як одна людська істота змогла дати притулок настільки різним і несхожим думкам та позиціям. Втім важко не дивуватись. Навіть Грот припускає, що в своїй старості Платон усуває «власну любов до діалектики та пристрасть до провокування труднощів, навіть коли він був неспроможний прояснити їх». Як показують *Закони*, Платон став «ультрадогматичним» і розвинув «строгу та примусову ортодоксію»²².

Залишаючи осторонь питання, чи прийнятна Гротова характеристика *Законів*, здається очевидним, що його відмова заглядати під поверхню в пошуках будь-якої єдності у Платона, завела його в глухий кут²³. Гротова порада – порада відчаю, яка не працює і яка мовчки спростовується через саме існування його власної книги. Ніхто не пише три великих томи про

«хамелеона». І раптова трансформація Платона в жорсткого догматика не є переконливою. Праця Грота й надалі залишатиметься здоровою та необхідною протиотрутою усталено тривких спроб систематизації та гармонізації, адже вона оглядає або виправдовує очевидні суперечності, двозначності чи лакуни у Платона. Однак й вона не може переконати нас, що тлумачення Платона не конституює проблем; насправді, подібна теза уже спростована спробами її доведення, з яких найрадикальнішою і, в певному сенсі, найуспішнішою є усунення незручних текстів.

II. Втручання скальпеля

«Коли тільки рука твоя, чи нога твоя спокушає тебе, відігни її й кинь від себе», читаємо ми в Біблії²⁴, і з часів класичної античності дослідники Платона аж надто готові слідувати цьому заклику²⁵. Якщо платонівський текст видавався невідповідним його тлумаченню, він просто оголошувався підрубкою. Цей метод вирішення платонівської проблеми через атетезу невідкладних текстів отримував виправдання в тому очевидному факті, що *Corpus Platonicum* містить праці, які навіть в класичній античності розглядались як не-платонівські. Втім сучасна атетеза пішла значно далі, і в середині дев'ятнадцятого сторіччя залишалося зовсім небагато текстів Платона, які уникнули такого хірургічного втручання, особливо в Німеччині, де дослідники завжди виявляли схильність до крайнощів, зрештою, сьогодні не менше, ніж сто років тому²⁶.

Однак наприкінці минулого століття і на початку теперішнього виникла гостра реакція проти атетезистів. Новий, «стилометричний» метод лінгвістичного аналізу платонівських текстів, здавалося, надавав неспростовні результати як щодо їхньої автентичності, так і щодо хронології. П'ятдесят років тому один з лідерів цієї реакції, ніхто інший як Віламовіц, проголосив у власній безапеляційній манері, що головні проблеми автентичності та хронології вирішені²⁷. Здавалося, наче найважче, *consensus philologorum* (згода філологів (лат.). – *Прим. пер.*), було врешті досягнуто. Тридцять років опісля Віламовіца, інший видатний німецький платоніст сказав про цю згоду, «die man einen Triumph der literarischen Methode nennen kann (яку можна назвати тріумфом літературного методу)»²⁸. На жаль, такого стану більше не існує. Дійсно, захист Віламовіцем автентичності деяких Платонових *Листів* – особливо *Сьомого* – не знайшов підтримки певних вчених, зокрема американських²⁹. Однак тепер сумніваються навіть в працях, достеменності яких довгий час вважалась доведеною поза розумними сумнівами. *Закони*, які протягом останнього століття відкидались багатьма вченими, навіть Целлером в юності³⁰, знову опинилися під підозрою³¹. Нещодавно один німецький вчений побіжно заявив, що

Закони неплатонівські – без жодних доказів. Той самий вчений вважає *Федр* останньою працею Платона – гіпотеза, яка б шокувала Віламовіца³². Попередній консенсус втрапив силу. Дезінтеграція *Corpus Platonicum* знову почалась³³. Ба більше, тепер ми ще й вкинуті в море сумнівів і розмірковувань.

Це повернення до поглядів і методів більш раннього часу, які, здавалося, багаторіччями були повністю змінені, не обґрунтовувалося бодай якимись новими філологічними аргументами³⁴. І цей прогрес платонівських досліджень унеможливив просте повторення старих аргументів супроти автентичності того чи іншого тексту. Ніяких нових *chorizontes*, представлених філологічними мотивами. Їхнім дійсним стимулом є несумісність певного платонівського тексту з їхнім загальним поняттям Платона та його філософії. У такий спосіб, до прикладу, сучасний німецький вчений запідозрює, або, зрештою, відхиляє *Закони*, позаяк цей текст не узгоджується з його концепцією Платона як «*ein Ideenschauer* (притулку ідей)»³⁵. Конкретизуючи, Платон *Законів* – не Платон *Держави*, тому перша праця повинна бути підробкою³⁶. Аналогічно твердив Целлер, коли в молодості, як зазначалось вище, відхиляв *Закони*. Пізніше він змінив погляд, і в *Die Philosophie der Griechen* *Закони* належним чином визнані автентичними. Проте до того часу Целлер побудував свою систему платонівської філософії, до якої *Закони* не увійшли, тому він був змушений досить дивно схитрувати – дописати своєрідний додаток до його огляду філософії Платона з заголовком «*Die Spätere Form der platonischen Lehre*»³⁷.

Цей крок Целлера дуже показовий. Він був надто критичним дослідником, аби по-справжньому впевнити себе, що твір, так добре аутентифікований як *Закони*, був підробкою, позаяк це ставало всупереч з його вже сформованим розумінням філософії Платона. Втім йому не вдалось звільнитись від цієї упередженої думки. Тому він запропонував компроміс, який нікого не задовольнив – навіть його самого³⁸.

Недовіра Целлера не поділялась більшістю нових і старих атетистів, їхньою непохитною вірою у власну думку про Платона, яка відкидала будь-які сумніви. Повсякчас знаючи наперед, що думав і казав Платон, вони не соромились таврувати як неплатонівський кожен текст, якщо він суперечив їхній інтерпретації³⁹. Обрізана ножицями критиків від усіх пізніх нашарувань і відновлена до своєї первинної чистоти, філософія Платона проявляється як ясне, когерентне ціле. Зрештою, магія усуває суперечності, лакуни, двозначності та неясності, які так бентежили слабкі уми. Проблеми, яка так гнітила нас, більше не існує.

Не тяжко зрозуміти, чому багато вчених в минулому і в сьогоденні спокушались прийняттям цього простого, здавалося б, способу позбутися

складності інтерпретації плагонівських висловлювань в тому вигляді, в якому вони дійшли до нас. Як ми ґрунтовно пересвідчимося, всі такі «радикальні» рішення нашої проблеми, зазвичай, заперечують саме її існування. Це здебільшого не рішення, а усунення.

Головним аргументом супроти такого «рішення», звісно, є те, на чому вже наголошувалось безліч разів, його довільність. Цілком може статися так, що жоден перекладач не в змозі уникнути того, що Шляєрмахер назвав «герменевтичним колом»⁴⁰, що кожна інтерпретація тексту або автора повинна починатися з деякого упередженого ставлення до них. Однак під час актуалізації вчений завжди має бути спроможним і готовим адаптувати або навіть змінити своє початкове ставлення, адже його знання та бачення предмету стануть глибшими. Сформувати наперед своє розуміння – значить зумисне оминати його обґрунтування. Як і давні астрономи, перекладач Платона не повинен забувати свій головний обов'язок: «зберегти феномени».

Відтак, це тим паче необхідно, оскільки поміж вченими не існує консенсусу стосовно дійсної природи плагонівської філософії. Якщо вчений починає з будь-якого упередженого здогаду щодо неї, він може бути певен, що вагомо суперечитиме іншим вченим. Вони також атетезуватимуть, але по-іншому. Як показує історія плагонівських досліджень, скальпель критика принагідно використовувати з вкрай різними результатами. Шлях атетези – це не один спосіб, а широке розмаїття способів. Щоправда, як здебільшого і буває, результатом індивідуального догматизму виявляється загальний скептицизм⁴¹.

III. Тріумф прогресу

Вирішення проблеми інтерпретації через атетезацію текстів, які слід витлумачити, є типовою філологічною процедурою, тому атетистів здебільшого, хоча і не винятково, можна знайти поміж філологів. Філософи, особливо в ті часи, віддали перевагу іншому, не менш рішучому способу позбутися нашої проблеми.

Суперечності, лакуни, неясності та двозначності, які хвилюють інтерпретаторів Платона, є дійсно реальними. А втім вони просто результат його неспроможності міркувати логічно і послідовно. Бідолашний, він був безсилий проти цього! Живучи до заснування логіки Аристотелем і, насамперед, до появи сучасної логіки, він не розрізняв оман, жертвою яких став, некритично покладаючись на свою діалектику.

Робінсон

Таким є погляд видатного сучасного англійського філософа та плагоніка, Річарда Робінсона з Оксфорда⁴². Сьогодні було б неправомірно заперечувати

вірогідність логічних помилок в аргументації Платона, позаяк це означало б прираховувати йому надлюдську безпомилковість при тому, що сам він був останньою людиною, яка б вимагала її. Однак те, що ускладнює це питання і змушує нас коливатися щодо прийняття погляду Робінсона, це, по-перше, беззаперечний факт – який визнавав навіть він⁴³, – що у Платона наявні логічні помилки або, ймовірніше, софізми, які свідомо та зумисне використовуються ним, *argumentandi causa* ([тільки] заради аргументування (лат.). – *Прим. пер.*)⁴⁴. Якщо це так, то як ми можемо бути певні, що утруднення, які перешкоджають будь-якій систематизації Платона, не зумисні? По-друге, твердження Робінсона про неспроможність Платона розпізнати власні логічні помилки, яке походить від факту, що Платон не мав вдосталь термінів для їх позначення (наприклад, для двозначності⁴⁵), не долає наших сумнівів, позаяк, якщо прийняти такий аргумент, ми прийдемо до певних дивних висновків⁴⁶.

Втім головна причина полишити тезу Робінсона полягає в тому, що вона ґрунтується на двох зовсім не очевидних припущеннях. Перше – це віра в однолінійну еволюцію людської думки в цілому та логіки зокрема. Так, з неприхованою щирістю, Робінсон викладає своє припущення, «що кожен елемент нашої думки виник в певний період нашої історії, а тому в попередні періоди жоден з наших предків не мав її»⁴⁷. Це, насправді, «еволюціонізм» (як іменує його Робінсон) подвійної сили! Робінсон наперед знає, які ідеї Платон ніколи б не прийняв. Що таке твердження містить зумисне та свідоме введення аргументу *a priori*, Робінсон повністю не заперечує, позаяк визнає, що «ризик цих припущень і ця процедура є недоречною обмеженістю або сліпотю у стосунку до авторської думки»⁴⁸. Не можна сказати, що сам Робінсон уникнув цього ризику.

Однак Робінсон замовчує своє друге, не менш важливе припущення: абсолютної дійсності сучасної логіки, в його розумінні, за критеріями якої він постійно оцінює Платона. В іншому контексті – обговорюючи атаку Карла Поппера на Платона – Робінсон декларує неможливість оцінювати Платона інакше, ніж за його власними фактичними стандартами⁴⁹.

Така радикальна відмова тлумачити Платона відповідно до його власних термінів, замість того, щоб судити його зовні, згідно з стандартами, що йому не належать, зробила Робінсона сліпим до суттєвих аспектів платонівської філософії. У такий спосіб, він нехитро пояснює діалогічну форму «загалом, як любов давніх атенців до обговорень» і зокрема, як метод обговорення філософських проблем Сократом, від якого його учень не міг вивільнитись, ніколи повністю й не усвідомивши «різницю сократівської деструктивності» від власної «конструктивності»⁵⁰. Використання Платоном діалогу, отже, необхідно пояснювати повним його

нерозумінням вчителя і себе самого.

Не кращі справи і з сократівською іронією. Як і Аристотель⁵¹, і з тієї ж причини, Робінсон ненавидить іронію як «лицемірство», «крутість» та «неширість»⁵². Вочевидь, він зовсім не усвідомлює її релігійної основи⁵³.

Бохенський

Не всі сучасні філософи готові були прийняти таке вкрай антиісторичне ставлення до мислителя з минулого. В своїй чималій праці з історії логіки І. М. Бохенський вказує як на один з передсудів більш ранніх істориків цього предмета, «дивну віру в лінійний розвиток кожної науки, включно з логікою. Звідси виходила постійна схильність оцінювати найгірші «сучасні» книги вище геніальних творів старих класичних письменників»⁵⁴. Супроти цієї віри Бохенський заявляє: «Логіка не показує лінійної безперервності еволюції»⁵⁵. Стосовно проблеми прогресу він впевнено зазначає, що «цю проблему не можна вирішити а ригіди сліпою вірою в безперервне вдосконалення людського знання, однак тільки на основі копінтого емпіричного дослідження деталей»⁵⁶. І він застерігає історика логіки: «Тепер логіку, навченому сучасній різноманітній логіці, складно мислити інакше. Іншими словами, йому важко віднайти критерій порівняння. Він у постійній звабі вважати цінним лише те, що виписується в його власну логіку. Вражені нашою технікою, яка сама собою не є власне логічною, маючи тільки поверхове знання пройдешніх форм, виходячи з певної точки зору, ми вкрай часто ризикуємо нерозумінням і недооцінкою інших форм»⁵⁷.

Щось більш слушне уявити важко. На жаль, той же вчений, який дає цю мудру пораду оцінює Платона у такий спосіб, що не дуже різниться від підходу Робінсона, адже декількома сторінками по тому, він говорить про внесок Платона в логіку. Щоправда, Платон «зробив безсмертну послугу, бо він першим зрозумів і сформулював чітку ідею логіки». Адже він був «творцем іншої абсолютно оригінальної ідеї, а саме універсально необхідних законів»⁵⁸. Проте, Платон «протягом всього свого життя намагався зреалізувати цей ідеал логіки... без успіху». Йому було складно вирішити «логічні питання, які здаються нам елементарними»⁵⁹. Отже, його основний внесок в логіку полягає в тому, що він зробив можливим «народження цієї науки Аристотелем». Тут Бохенський, здається, забув свої власні застереження.

Загальне заперечення спробі пояснити ці суперечності, двозначності, лакуни та неясності у Платона як просту його плуганину і примітивність полягає в тому, що вона явно суперечить фактам. Це перетворює Платона в простакувату та легковірну людину, яка не усвідомлювала те, що насправді робила⁶⁰, водночас враження *prima vis* (першого погляду (лат.)) – *Прим.*

пер.), яким Платон западає глибоко в душу читачеві, – не таке, що він тупий, а швидше за все лише вправний маніпулятор словами та ідеями. І це залишає без пояснення, чому Платон, як і раніше є живим, актуальним і суперечливим мислителем, про якого дискутують навіть поза межами вузького кола фахівців. До вподоби нам це чи ні, Платон залишається нашим сучасником.

Окрім цього, такий метод інтерпретації допускає перевагу з боку інтерпретатора, яка не самоочевидна – принаймні, не для того, хто вважає себе вищим за Платона просто тому, що він живе дві тисячі років опісля.

IV. Генетичний підхід

Атетизатори та еволюціоністи завжди були в меншості – хоча подеколи і в дуже заповзятливій – серед платонівських вчених дев'ятнадцятого та двадцятого сторіч. Найпопулярнішим з усіх методів інтерпретації Платона, відтоді як він був запропонований Карлом Фрідріхом Германном в першому і єдиному томі його першопрохідної праці *Geschichte und System der Platonischen Philosophie*⁶¹, був метод генетичної або біографічної інтерпретації. Зазначений метод застосовувався в більшості об'ємних монографій про Платона в дев'ятнадцятому та в перших десятиліттях двадцятого сторіччя, а також в незліченних дослідженнях платонівського питання. Це й досі поширений метод, хоча він все частіше підпадає під сумнів або навіть радикально відкидається.

Генетисти, якщо їх можна так називати, починають з факту, який складно заперечувати, а саме: Платон мав бути активним мислителем і письменником протягом порівняно довгого періоду, близько п'ятдесяти років. Це було б попри весь загальний людський досвід, твердять вони, якби він зовсім не змінився за такий довгий проміжок часу. І насправді, як показує аналіз його праць, він не залишався незмінним. Всі ці неясності, двозначності, лакуни та суперечності, що непокоять нас у діалогах, – це саме свідчення цієї зміни або, радше, еволюції його розуму. У такий спосіб, праці Платона постають показниками на тому шляху, яким рухалася його думка.

Отже, Германн виступив проти Шляєрмахера⁶², котрий у *Вступі* до свого знаменитого перекладу стверджував, що Платон від початку сповна володів своєю філософією, хоча з педагогічних та діалектичних міркувань подавав її поступово в діалогах, починаючи з *Федра*⁶³.

Аргументація Германна переконала переважну більшість вчених, тим паче що в подальшому так званий «стилометричний» аналіз діалогів⁶⁴ поза всяким сумнівом довів, що мова та стиль Платона зазнали суттєвих змін, котрі можна виразити в статистичних таблицях, до яких не мали серйозних зауважень навіть ті, хто з інших причин критично ставившись до

генетичного підходу. Було вкрай схоже на правду, що зміст і форма діалогів змінилися.

Однак з чим ця зміна була пов'язана? Чи можна тлумачити це як чисто інтелектуальний, «автономний» поступ думки Платона, «іманентне» філософське явище, «діалектичний» процес, в якому одна ідея породжувала іншу?

Зуземіль

Деякі вчені насправду зрозуміли це саме в такий спосіб. Одним з них був Франц Зуземіль (Franz Susemihl) в своїй всеосяжній праці *Die genetische Entwicklung der platonischen Philosophie*⁶⁵. Хоча Зуземіль і доєднався до позиції Германна проти Шляєрмахера, він критикував першого за більшу увагу до розвитку самого Платона, ніж його філософії⁶⁶. Зуземіль намагається усунути зазначену прогалину, детально проаналізувавши еволюцію думки Платона на різних етапах. Як і Германн до нього⁶⁷, Зуземіль розподілив діалоги на три хронологічно та ідеологічно різні групи: сократичні або етико-пропедевтичні, діалектичні або непрямі, і конструктивні діалоги. А втім, останні не виражають остаточної форми думки Платона, котру слід шукати в *Законах* і в розповіді Аристотеля про платонівську філософію⁶⁸.

Таким чином, вважав Зуземіль, філософська еволюція Платона не завершилась «конструктивними» діалогами, насамперед *Державою*, а продовжила розвиток до того, що слід назвати розпадом його думки⁶⁹. Уникнути цього було неможливо, позаяк загалом еволюція Платонові думки обумовлювалась *proton pseudos* (помилковою вихідною тезою (лат.). – *Прим. пер.*). Платон завжди залишався «ein Werdender (в процесі становлення)», «weil es eben unmöglich ist, mit einem unrichtigen oder einseitigen Zwecke, wie es die von ihm beabsichtigte möglichste Beseitigung alles Werdens ist, jemals zum Abschluss zu kommen. Das von ihm verschmähte Werden hat sich an ihm gerächt (позаяк просто неможливо, виходячи від неправильної чи однобічної мети, тобто за його задумом найможливішого знищення всього, що перебуває в становленні, коли-небудь прийти до висновку. Знехтуване ним становлення помстилося йому за себе)»⁷⁰. Думка Платона тому постійно знаходилась у становленні, оскільки вона від початку була хибною, і завершив він трагічним самознищенням. Зрештою, еволюція філософії Платона розглядається як справедлива кара за притаманний їй недолік. Якби Платон через власну дурість не намагався усунути «становлення» (Werden)⁷¹, він не мав би потреби у своєму становленні⁷².

Ріббінг

З очевидних причин такий погляд на інтелектуальний розвиток Платона

не став популярним серед вчених⁷³. Він був різко розкритикований в сучасній йому праці *Genetische Darstellung der platonischen Ideenlehre*⁷⁴ шведського філософа Сигурда Ріббінга⁷⁵, власний погляд якого передбачав повернення до Шляєрмахера, якого він захищав від Германна⁷⁶. Для Ріббінга філософський розвиток Платона став розкриттям прихованих можливостей доктрини ідей, котра не зазнала будь-яких суттєвих змін⁷⁷. Платону не вартувало змінювати свою філософію, позаяк вона була принципово правильною. За Ріббінгом, *Держава* була кульмінацією платонізму, «Zusammenfassung und Übersicht der ganzen Platonischen Speculation (узагальненням і оглядом всіх платонівських розсудів)»⁷⁸, до якого *Тимей* став своєрідним доповненням⁷⁹.

Ріббінг вважав за певну річ, що філософія Платона була завершеною, послідовною системою; насправду, він ніколи не припускав будь-якої іншої можливості⁸⁰. Подібно до Гегеля, він вірив, що філософія можлива лише як система. Тому не уникнув атеїзації тих діалогів, котрі здавались йому несумісними з платонівською системою, як він її розумів. Критерієм автентичності слугувало те, чи займав діалог «природне» або навіть «необхідне» місце в «науковому ладі писань Платона», вибудованому Ріббінгом⁸¹.

Вельми просто побачити наївний догматизм аргументації Ріббінга, який він поділяв з багатьма вченими-сучасниками, і який спокусив його – подібно до них – на деякі радикальні атеїзи, насамперед, *Законів*⁷⁸². Саме така атеїза відкриває утруднення, притаманне чисто діалектичному тлумаченню інтелектуальної еволюції Платона. *Закони*, згідно з вартою довіри традицією, були останньою працею Платона, опублікованою лише посмертно, вони повинні представляти не тільки останню фазу його думки, але також, з урахуванням діалектичного тлумачення, її кульмінацію. Або, як показали попередні та нещодавні дискусії щодо *Законів*, це вельми непросто зрозуміти. Дійсно, здається складно заперечувати, що *Закони* займають особливе місце поміж праць Платона⁸³, і від класичної давнини до сьогодення завжди знаходились вчені, які, виходячи саме з цього, оголошували зазначений діалог підрубкою⁸⁴, полишаючи осторонь свідчення Аристотеля. Утруднення значно посилюється, якщо нам слід, за переконанням багатьох вчених, віднести виклад Аристотелем платонівської філософії до її останньої фази, позаяк викладене, щонайменше, складно узгодити з *Законами*. Зуземіль розглядав платонізм *Законів* і те, що говорив Аристотель, як два різних аспекти послаблення філософських здібностей Платона; перша з яких гірша за останню: «kein noch weiteres Schritt an der abschüssigen Bahn (ще один крок дорогою до низу)»⁸⁵. Тут ми зіштовхуємося з проблемним характером всіх генетичних або еволюційних

інтерпретацій Платона, котрі необхідно розглянути в більш пізньому контексті.

Германн

Однак більшість генетистів, починаючи з Германна, не вважали філософську еволюцію Платона автономним, «внутрішньо-філософським», діалектичним процесом. Натомість підкреслювали її залежність від зовнішніх, значним чином не-філософських факторів. У *Вступі* до власної книги сам Германн зробив наступну характерну і показову заяву: «Denn wenn es schon im Allgemeinen feststeht, dass kein grosser Geist, und sei er auch der originellste Schriftsteller oder der selbstständigste Denker, anders als aus der Vergleichung des Geistes und aller Verhältnisse seiner Zeit, insbesondere aber der äussern Umstände seines eignen Lebens, seinem wahren Werthe und seiner vollen Eigentümlichkeit nach betrachtet und begriffen werden kann ... so gilt dies von Plato wohl in höherm Grade als von irgend einem andern Philosophen der ältern Zeit. (Адже, якщо уже в цілому встановлено, що достеменно цінність і довершена особливість жодного великого ума, бодай навіть він найоригінальніший письменник або найнезалежніший мислитель, не може бути розглянута і встановлена поза порівнянням з іншими умами та всіма обставинами свого часу, а особливо зовнішніми обставинами його життя... це стосується Платона більшою мірою, аніж будь-якого іншого філософа давнини.)»⁸⁶.

Перед нами поняття, притаманне для вчених романтики та постромантики, що письменники та їхні твори пройняті «духом доби», що вони виразники, якщо не продукти, свого часу та середовища. Цей загальний принцип, на думку Германна, особливо дієвий щодо Платона. Він більшою мірою, ніж Аристотель, був дитиною своєї епохи – настільки, що наступні покоління не могли повністю оцінити та зрозуміти його⁸⁷, – і залежав від його попередників, чії ідеї він підсумував і представив для майбутнього⁸⁸. З філософської точки зору, зазначена обставина зводиться до певної неповноцінності або слабкості, охоче визнає Германн, позаяк доктрина Платона з'являється тільки «als ein vorübergehendes Moment in der Entstehungsgeschichte des menschlichen Geistes (як тимчасовий момент в генезі людського розуму)»⁸⁹.

Такий погляд на Платона, природньо передбачає відмову від будь-якого чисто іманентного тлумачення його філософської еволюції. Не з якої-небудь «absolute Notwendigkeit... die mit eiserner Consequenz die Annahme jedes einzelnen Gliedes an die gleichzeitige aller ändern knüpfte (абсолютної необхідності... котра з залізною послідовністю зв'язувала прийняття кожного окремого члена з одночасною зміною всіх)», але з його особистості, яка

була родючим ґрунтом для ідей, а його вік був сприятливим кліматом⁹⁰. Особистість Платона у всій своїй багатогранності дає його працям власну внутрішню єдність, а не яку-небудь упереджену систему⁹¹.

Через це єдиний спосіб насправді зрозуміти філософію Платона – відновити його інтелектуальну еволюцію, так, як вона проявляється в його житті та працях, оскільки вони приналежні один одному. Саме цьому Германн присвячує першу книгу своєї праці «Plato's Lebensentwicklung und Verhältniss zur Aussenwelt (Розвиток життя Платона та його стосунки зі зовнішнім світом)» та другу книгу «Plato's Vorgänger und Zeitgenossen in ihrer Bedeutung für seine Lehre (Попередники і сучасники Платона в їх значенні для його вчення)», у той час як в третій книзі обговорюється автентичність та хронологія діалогів. Тут робота Германна припиняється. Наступний том, який мав містити звіт про розвиток філософських принципів Платона і його доктрини⁹², так ніколи й не був написаний. Те, що найвже в нас зараз, почасти є біографією Платона, почасти історією грецької філософії до Платона, почасти внеском в текстову та історичну критику. Реальний розгляд філософії Платона відсутній, і погляд Германна щодо нього необхідно збирати з випадкових зауваг, передовсім у другій книзі, де проступає його погляд, що Платон поступається Аристотелю, як було сказано вище.

Хай там як, навіть в незавершеному вигляді праця Германна стала надзвичайно впливовою. Вона відкрила нову главу в інтерпретації Платона. Це сталося не стільки через вченість і проникливість автора, – хоча вони поза сумнівом були наявні, – а радше як результат того, що він надав голосу «духу епохи». «Еволюція» (Entwicklung) та «Особистість» (Persönlichkeit) були головними закликами того часу. Коли Германн проголосив, що «das Ganze der platonischen Schriften das Bild einer lebendigen organischen Entwicklung gewähre (платонівські писання у сукупності надають картину живого органічного розвитку)» і що написане Платоном має розглядатись «als den treuen Abdruck seines Geistes (як достеменний відбиток його духа)»⁹³, то ця його декларація знайшла готове відлуння в умах його читачів. Тут, як вони могли вірити, говорив істинний дух німецького романтизму.

Але більш пильне дослідження Германна показує, що він значно менш романтичний, ніж здається. Адже «еволюція», про котру він говорить, насправду, постає еволюцією «особистості» Платона. Проте ця особистість настільки піддається зовнішнім враженням та переживанням, а разом і впливам інших філософів, що перед нею нависає загроза стати простим продуктом всіх зазначених факторів. Германн ніде не звертається до цієї проблеми безпосередньо, однак коли він говорить, що вся філософія Платона походила з «потреби» (Bedürfnis) його століття⁹⁴, це лишень один

з численних фрагментів його книги, який вказує на вкрай неромантичну концепцію інтелектуальної еволюції, а втім, в інших місцях, він дуже романтично говорить про гармонійний організм системи Платона⁹⁵, або возвеличує «неподільну і стихійну єдність змісту та форми» у Платона⁹⁶.

Втім такі романтичні фрази не здатні приховати, що Германн за сутністю є позитивістом. Для нього, в серцевині, філософія Платона – це гетерономний феномен, продукт зовнішніх факторів, хоча він, вірогідно, заперечив би такий висновок. Але коли він говорить про філософію Платона, що «її реальне зацікавлення» насправді полягає «auf der anschaulichen Entwicklung aller innern und äussern, persönlichen und geschichtlichen Motiven, die solche unabwendbare Nothwendigkeit herbeiführten (в ілюстративному розвитку всіх внутрішніх та зовнішніх, особистих та історичних приводів, які спричинили таку неминучу необхідність)»⁹⁷ це маніфестація того, що «необхідність», стосовно якої він говорить, є зовнішньою, а не чисто логічною або філософською.

Таким чином, за Германном, головними подіями в житті Платона, які визначили його філософію, були, по-перше, антидемократичний політичний дух його родини⁹⁸, по-друге, смерть Сократа – значно більше, ніж знайомство з ним⁹⁹, – і останнє, але не за значущістю, це довгі подорожі Платона, здійснені після цієї події, котрі навели його на безпосередній контакт з декількома філософськими групами, зокрема з піфагорейством, а відтак змінили його мислення¹⁰⁰. Хоча Германн так не говорить, проте здається очевидним, що він розглядає мислення Платона як вельми пасивний суб'єкт цих зовнішніх впливів. І Германн невисокої думки про здібності Платона переосмислювати ці впливи, позаяк він говорить, що до знайомства Платона з піфагорійцями елементи (Ingredienzen) його думки мали характер їхнього походження, і що тільки піфагорійство дозволило Платону довершити та закінчити його систему¹⁰¹. І три основні частини цієї системи – етика, діалектика, фізика – всі сягають до ранніх філософій – сократизму, елеатизму, піфагорейзму, – філософія Платона є гармонійним поєднанням цих трьох компонентів¹⁰². Навіть діалогічна форма його філософії не була особливістю Платона чи іншого сократика. Використання її Платоном походило від його консерватизму і поваги до свого вчителя Сократа, а не якої-небудь внутрішньої необхідності¹⁰³.

Насправді Германна цікавить створення платонівської філософії, а не вона сама. Він відверто говорить: «je mehr wir uns in den folgenden Büchern werden beschränken müssen, aus der reichen Fülle platonischer Weisheit einen gedrängten Auszug ihres wesentlichen Inhalts zu geben, desto nöthiger scheint es, dem todten Gerippe des System // einem Überblick der organischen Entwicklung und thatkräftigen Gestaltung vorzuschicken, die sich in den

Schriften seines Urhebers als ewiger Quelle desselben au ssp rich (чим більше ми повинні себе обмежувати в наступних книгах, аби з розмаїтих прикладів платонівської мудрості представити компактний екстракт їхнього основного змісту, тим більше необхідно, аби мертвому скелету системи // передував огляд органічного розвитку та енергійного обрису, котрі знаходять вираз у творах їх автора як його вічне джерело)»¹⁰⁴. Не дивно, що систематичний розділ праці Германна залишився ненаписаним.

Примітки

¹ Запропоноване дослідження є результатом більш ранньої праці – *Plato's Idea of Poetical Inspirat* (Societas Scientiarum Fennica. Коментар Humanarum Litterarum, 44: 2, 1969). Це не огляд платонівських досліджень і не претендує на будь-яку бібліографічну повноту. Вчені, які цитуються і обговорюються, обираються в якості представників, думки яких поділяться багатьма іншими. – Історія платонівських досліджень, напевно, desideratum (бажане, жадане – Прим. пер.). Єдина праця, котру, певною мірою, можна розглядати в якості такого огляду, це книга Гайнріха фон Штайна (Heinrich von Stein), *Sieben Bucher zur Geschichte des Platonismus* (I-III, Göttingen, 1862–75; я цитую репринт: Frankfurt, 1965), хоча й прекрасна, і заслуговує на увагу, натепер вже зовсім застаріла і дуже неповна. Щодо більш раннього дослідження, то все ще слід послуговуватися книгою Дж. А. Фабріціуса (J. A. Fabricius), *Bibliotheca Graeca*, (див. четверте видання Готтліба Крістофа Харлеса, III, Гамбург, 1794, с. 141 ff.). Дослідження дев'ятнадцятого сторіччя цілком відображені у праці Едуарда Целлера, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, II: I (я використовую шосте видання, Hildesheim, 1960, репринт п'ятого видання, Leipzig, 1922; текст – за четвертим виданням 1888 р.). Більш пізні дослідження можна знайти в огляді Карла Прехтера (Karl Praechter) праці Ф. Убервера (Ueberweg) *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, I, *Die Philosophie des Altertums*, 12-е вид. (Leipzig, 1926), у Йоганнеса Геффкена (Johannes Geffcken), *Geschichte der griechischen Literatur*, II: 1–2 (Heidelberg, 1934), а також у Ганса Ляйсеганга (Hans Leisegang), *Platondeutung der Gegenwart* (Leipzig, 1929), див. також його статтю про Платона, RE, XX: 2 (1950). Ще більш пізня література цитується в книзі Альбіна Лескі (Albin Lesky) *Geschichte der griechischen Literatur* (3-є вид., 1971) і особливо в ґрунтовній монографії Пауля Фрідлендера *Platon*, I-II (3-є вид., Berlin, 1964), III (2-е вид., Berlin, 1960). Також наявні два хороших огляди сучасних досліджень – представлений Гарольдом Черніссом (Harold Cherniss) *Plato 1950–1957* (Lustrum, 4–5, 1959–60), дуже докладний, та Е. М. Манасце (E. M. Manasse) *В?cher ?ber Plato* I-III (Philosophischer Rundschau, Sonderheft, 1–2, 7, 1957–76), яка

обмежується працями німецькою, англійською та французькою мовами. *Anne Philologique* (з 1914 року), звісно, беззаперечно, однак читач повинен пам'ятати, що вона не завжди завершена.

² Про Сіммія нам нічого невідомо, див. Zeller, op. cit., II: 16, Ss. 241 ff. Велика стаття Г. Хобейна (H. Hobein), RE, II A: I (1927), кол. 144–155, переповнена суперечливими припущеннями. Всі праці Сіммія втрачені, до того ж багато з них, здається, вважалися неавтентичними. Було б вельми небезпечно твердити про історичність його появи на смертному ложі Сократа і Платона.

⁵ Див. Introduction Леона Робіна до його видання Федона в Bude-Plato (IV: 1, Як приклад цього утруднення, див.: Henrik Ziliacus Boktiteln i antik litteratur (Eranos, 36, 1938), S. 10; пор.: Ernst Nachmanson, *Der griechische Buchtitel* (Goeteborgs Universitets Arsskrift, 1941: 19), S. 10 ff. *Федон* названий відповідно до оповідача діалогу, який, однак, був присутнім при обговоренні Paris, 1926, p. XIII ff.).

⁴ В MSS діалоги зазвичай подаються з трьома заголовками, до першого – Платонового – додані два субтитри, перший вказує на зміст, останній належить до наступних восьми категорій: *peirastikos*, *ethikos*, *logikos*, *maieutikos*, *anatreptikos*, *endeitikos*, *politikos*, *phisikos*. Більшість сучасних видань ці субтитри ігнорують. Обидва види субтитрів згадуються Діогеном Лаєрцієм. Анрі Аллін (Henri Alline, *Histoire du texte de Platon*. Bibliotheque de l'Ecole des Hautes Etudes, 218, Paris, 1915, p. 55 ff.) і А. Г. Гербер (A. G. Hoerber, *Thrasylus' Platonic Canon and the Double Titles*. Phoenix, 2, 1957, pp. 10–20), який не цитує Алліна, твердять, що подвійні титули використовувались не тільки задовго до Трасилла, але й вказують на їхнє походження від Давньої Академії, виходячи з того факту, що Аристотель посилається на *Бенкет* як на *oi erotikoi logoi* (*Politics* II 4, 1262b 11) і на *Менексен* як *epitaphios* (*Rhetoric* III 14, 1415b 30). Можливо, вони були вигадані самим Платоном, на користь цього гіпотеза Гербера наводить, поза сумнівом, неавтентичне *Ep.* XIII 363A, пор. також: Alline, op. cit., p. 55 № 4. Полишаючи це осторонь, аргумент все ж таки не остаточний, позаяк природно іменувати *Менексен* похоронною промовою, а *Бенкет* – низкою промов про Любов, як, насправду, сам Платон вказує на початку діалогу (177). Як вказував Нахмансон (Nachmanson), зігнорований Гербером (A. G. Hoerber, *Thrasylus' Platonic Canon and the Double Titles*. Phoenix, 2, 1957, pp. 11 ff.), більшість неоплатоніків – зокрема, Прокл та Олімпіадор – розрізняють старі платонівські назви і нові, див. особливо Прокл *Коментар до Держави Платона* (Proclus, *Commentarii in Platonis Rem publicam*, ed. W. Kroll, I, Leigzig, 1899, S. 8 ff.). Тільки двоє з неоплатоніків, Елій і Давид, вірогідно, розглядали подвійні титули за достеменно платонівські. Тому здається вкрай необачним використання таких очевидних (і таких, що вводять

в оману) ярликів, як субтитри. Дж. А. Філіп (J. A. Philip) в своєму нещодавньому дослідженні *The Platonic Corpus* Phoenix, 24, 1970, pp. 296–308) також вважає, що друга назва, яка вказує на предмет, – дуже давня, однак, видається, не приписує їх Платону. Як зазначає Нахмансон (р. 10), цитати з його власних праць (*Politicus* 284B і 286B) доводять, що Платон сам придумав назву *Софіст*. Сумнів Нахмансона, стосовно надання Платоном заголовків всім своїм діалогам, не здається обґрунтованим, позаяк назва для книги до того часу була узвичаєною практикою, і її відсутність була б вельми незручною, тим паче, що діалоги не починалися з імені автора, див. нижче, р. 93. (Текст цитати Діогена Лаерція вище змінено за виданням: Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers*. R. D. Hicks. Cambridge, Harvard University Press, 1972 (First published 1925). – Прим. пер.)

⁵ Аристотель діє в такий самий спосіб, пор.: Zeller, op. cit., II: I⁶, S. 448 ff.

⁶ Stein, *Sieben Buecher zur Geschichte des Platonismus*, I, S. 5 ff.

⁷ Зокрема пізній Філіп Мерлан (Philip Merlan) в його чудовій посмертно виданій статті, *Bemerkungen zum neuen Platobild* (AGPh, 51, 1969, Ss. 111–126), S. 125: «Es sieht nicht danach aus, als ob Plato je versucht habe, die Dialoge einandern nicht widersprechen zu lassen, noch danach, als ob ihm je daran gelegen gewesen sei (Не схоже, аби Платон коли-небудь намагався зробити діалоги не суперечливими один одному, або так, наче він коли-небудь цікавився цим)».

⁸ Олоф Гігон (Olof Gigon) стверджує, що Платон не усвідомлював своїх суперечностей і розходжень, але розглядає його письмові праці як однорідне ціле, див.: *Grundprobleme der antiken Philosophie* (Bern, 1959), S. 145 ff. Цей погляд аж надто подібний до того, що наведений Річардом Робінсоном (Richard Robinson).

⁹ Див. чудову похвальну промову Віламовіца в *Geschichte der Philologie* (Leipzig, 1959; репринт третього вид., 1972), S. 67, та некролог Германа Дільса в Zeller, *Kleine Schriften*, III (Berlin, 1911), Ss. 465–511.

¹⁰ Перше видання в трьох томах (Tübingen, 1844–52), поступово розширилось до шести томів. До цього Целлер коротко подав свою концепцію історії грецької філософії в праці *Die Geschichte der alten Philosophie in der letzt verflossenen 50 Jahren* і *Wie soll man Geschichte der Philosophie schreiben?* (*Kleine Schriften*, I, Ss. 1–99).

¹¹ Zeller, op. cit., II: I⁶, S. 586.

¹² L. c.

¹³ Op. cit., II: 16, S. 570 ff.

¹⁴ Дивитись, напр., op. cit., II: I⁶, Ss. 626, 707, 758.

¹⁵ Op. cit., II: I⁶, S. 581 ff. Гегель також не схвалював платонівські міти. Див.: *Vorlesungen ueber die Geschichte der Philosophie* (Saemtliche Werke,

Jubilaeumsausgabe, 18, 3 ed., Stuttgart, 1959), II, S. 188 ff.

¹⁶ I–III (London, 1865). (У Нью-Йорку вийшло друком сучасне перевидання цієї праці у трьох томах, див. G. Grote, *Plato and the other Companions of Socrates*. Vol. I (Cambridge University Press, 2009); Vol. II (Cambridge University Press, 2010); Vol. III (Cambridge University Press, 2011). – Прим. пер.).

¹⁷ Op. cit., I, S. IX ff., cf. II, S. 393 ff.

¹⁸ Op. cit., I, S. 214 ff.

¹⁹ Op. cit., I, S. XI.

²⁰ Таємниці – небесні або земні (лат.). – Прим. пер.

²¹ Op. cit., I, S. IX.

²² Op. cit., II, S. 394.

²³ Пор. критицизм Целлера (op. cit., II: I⁶, S. 472).

²⁴ Мат. 18: 8 (Переклад Івана Огієнка. – Прим. пер.), пор. Мк 9: 43–45.

²⁵ Щодо античної агетези платонівських праць див.: Zeller, op. cit., II: I⁶, S. 441, № 1, Leisegang, “Platon”, col. 2365, i Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Platon*, II (2d ed., Berlin, 1920), S. 325 ff. (Атетеза (від грец. athetesis, похідне дієслово athetein) – скасування, означення неавтентичних місць в тексті. В німецькій традиції *Athetese* – спеціалізований вислів у філології та текстовій критиці, означає відмову від текстового підходу, який для цього тексту критичний редактор вважає хибним (наприклад, в разі більш пізнього доповнення або інтерполяції). В разі агетези відхилений текстовий фрагмент або залишається редактором в тексті, однак позначається як «відхилений» критичним символом («obelisiert»), або він прибирається з тексту під час відтворення, а у сучасних академічних виданнях вводиться в критичному апараті. – Прим. пер.).

²⁶ Див.: Zeller, op. cit., II: I⁶, S. 475 ff., пор. палкий протест Віламовіца (op. cit., II², S. 7). Першою повною репрезентацією школи агетези була праця Фрідріха Аста (Friedrich Ast) *Platon's Leben und Schriben* (Leipzig, 1877), дивіться главу про сумнівні та неавтентичні (dubious and spurious) тексти Платона (S. 376 ff.).

²⁷ Op. cit., II², S. 9.

²⁸ Ernst Hoffmann, *Platon* (Zurich, 1950), S. 126.

²⁹ Особливо Пола Шопі (Paul Shorey) та Гарольда Чернісса (Harold Cherniss), пор. посмертно видану книгу Л. Едельштайна (L. Edelstein) *Plato's Seventh Letter* (Leyden, 1966), яка вельми репрезентативна в світлі теперішньої реакції проти Віламовіца.

³⁰ В *Platonischen Studien* (1839), див. Целлер, op. cit., II: I⁶, S. 976 ff.

³¹ Див., напр., декларацію Олофа Гігона (Olof Gigon), що *Закопи* не слід використовувати безапеляційно, оскільки представлене в них вчення показує платонізм «в розкладанні» («in decomposition») (*Entretiens sur l'Antiquite'*

classique, III, *Recherches sur la tradition platonicienne*, Verona, 1957, p. 20).

³² Walter Broecker, *Platos Gespraech* (Frankfurt, 1964), S. 10.

³³ Тільки як курйоз можу згадати незвичайну книгу Йозефа Цюрхера (Josef Zuercher) *Das Corpus Academicum* (Paderborn, 1954), в якій автор прорікає, що існуючий *Corpus Platicum* є фактично *Corpus Academicum*, який був укладений Полемоном, схоляром Академії з 315 до 270 г. до н.е., і опублікований його наступником Аркесілаєм. Зазначений *Corpus* містить певну кількість автентичних платонівських текстів, але в суміші зі значно пізнішими матеріалами. В кожному разі, Цюрхер нікого не переконав своїми фантазіями; поза тим, вони є симптомом сучасної ситуації в платонівських дослідженнях.

³⁴ Радикальний сумнів надійності нашого теперішнього тексту Платона Гюнтера Яхманна (Guenther Jachmann *Der Platontext*, Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Goettingen, Philolog. hist. Klasse, N. F., Fachgruppe I: 4, 7, 1940–41, pr 1942) не переконав інших вчених, пор. огляд Х. Лангербека (H. Langerbeck, *Gn*, 22, 1950, Ss. 375–380), Ернеста Бікеля (Ernst Bickel) «Das platonische Schriftenkorpus der 9 Tetralogien und die Interpolation in Platontext» і «Geschichte und Recensio des Platontextes» (*Rh M*, 92, 1943, Ss. 94–96; 97–159), і Хартмута Ербсте (Hartmut Erbse) в *Geschichte der Textueherlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur* (I, Zuerich, 1961, S. 261 ff.). В кожному разі, Яхманн не став натхненником для тих дослідників, про яких я говорю.

³⁵ Gerhard Mueller «Die Philosophie im pseudo-platonischen 7. Brief» (*Archiv fuer Philosophie*, 3, 1949), S. 276.

³⁶ Див.: G. Mueller *Studien zu den platonischen Nomoi* (Zetemata, 3 Muenchen, 1951), пор. огляд Г. Чернісса (*Gn*, 25, 1953, pp. 367–379). В «Nachwort zur zweiten Auflage» (op. cit., 1968, Ss. 191–210), Мюллер намагається спростувати Чернісса, а заразом намагається посяяти сумнів в тексті *Політики* Аристотеля, II, де *Закони* двічі прямо називаються платонівськими (1264 b 27, 1271 c 2). За словами Мюллера, ці свідчення не пов'язані з самим Аристотелем, однак з якимось його учнем-невігласом або пізнішим редактором. Напевне, не знаючи про це, Мюллер повторює аргумент з Fr. Ast, op. cit., S. 390 n.

³⁷ Zeller, op. cit., II: I⁶, S. 946 ff.

³⁸ До останнього Целлер притримувався своєї думки про неплатонівський характер *Законів*, віднайшовши в них багато інтерполяцій, див. op. cit., II: I⁶, S. 978 ff.

³⁹ Див. показові висловлювання Аста (op. cit., S. 9 ff.) про «істинний платонівський дух», наявність чи відсутність якого в діалозі визначає його автентичність. Такий принцип допоміг Асту відхилити, до прикладу,

Апологию, оскільки сам намір виправдати Сократа супроти його огудників – «неплатонівський» (ор. cit., S. 10 ff.). Наочним прикладом такого методу аргументації є спосіб, яким Г. Мюллер проголошує *Державу* VII 540 D ff. підробкою, позаяк її зміст – створення ідеального міста шляхом вигнання всіх дорослих людей, аби діти могли вільно виховуватись правлінням філософів, – припускає, що ідеальне місто може бути реалізоване в цьому світі, що, відповідно до Мюллера, є абсолютно по неплатонівськи (*Studien*, S. 149 ff.). Вкрай очевидно, що вигадані стилістичні та лінгвістичні аргументи, які наводяться як докази проти автентичності зазначеного фрагмента, насправду, не істинні причин їхнього відхилення Мюллером. Він робить це тому, що це йде в розріз з його концепцією Платона як чисто поза-світowego вченого, ворожого до політики (ор. cit., S. 141 ff.). Аналогічним способом Мюллер атетизує *Державу* 465 C – 471 C, позаяк в цьому уривку Платон подає фундаментальне розрізнення поміж греками та варварами, яке Мюллер відмовляється визнавати платонівським (*Die Philosophie* etc., S. 274, № 48). Отже, йому вдається посилити дистанцію між *Державою* та *Законами*, – в яких наголошується на щойно зазначеному розрізненні – та підтвердити свою підозру стосовно автентичності останньої праці.

⁴⁰ Пор.: Вступ Гайнца Кіммерле (Heinz Kimmerle) до Шляєрмахерової *Hermeneutik* (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Klasse, 1959: 2), S. 17 ff.

⁴¹ Відповідну характеристику та критику школи агетезингу можна знайти в: L. Stefani, *Platone* (2d ed., Padua, 1949), p. XVIII ff.

⁴² Див.: *Platons Earlier Dialectic* (2d ed., Oxford, 1953), пор. огляд першого видання (1941) Г. Чернісса (AJPh, 68, 1947, pp. 133–146) і Пауля Фрідлендера (Paul Friedlaender) (CPh, 40, 1945, pp. 253–259), які Робінсон прийняв до уваги у другому виданні (ор. cit., p. VII) і огляд цього видання Філіпом Мерланом (Philip Merlan) (*The Journal of Philosophy*, 52, 1955, pp. 351–353). Див. далі детальну критику в: Manasse, *Buecher ueber Plato*, II, S. 140 ff.

⁴³ Хоч і вкрай неохоче, див.: «Plato's Consciousness of Fallacy» (Mind, 1942, передруковано в *Essays in Greek Philosophy*, Oxford, 1969, pp. 16–38). Там Робінсон стверджує, що свідомі помилки наявні тільки в ранніх діалогах, в яких «мета Платона *майже повністю* (курсив мій. – Е. Т.) спрямована на те, аби показати незвичайну особистість, і він мало або й зовсім не зацікавлений в захисті логічної обґрунтованості будь-якого аргументу, яким послуговується зазначена особистість» (с. 21). Це, насправду, питання!

⁴⁴ Див., до прикладу: Вільгельм Еркепт (Wilhelm Erkert), *Dialektischer Scherz in den fruheren Gespraechen Platons* (Diss. Erlangen, 1911), главу «Sophismen» у важливій книзі Дж. Г. де Вріса (G. J. de Vries) *Spel bij Plato* (Amsterdam, 1949), Ss. 116–152, ще більш нову працю Моріса Когена

(Maurice C. Cohen) «The Apories in Plato's Earlier Dialogues» (*JHI*, 23, 1962, pp. 163–174) і Розамонд Кент Спраг (Rosamond Kent Sprague) *Plato's Use of Fallacy* (London, 1967).

⁴⁵ *Essays in Greek Philosophy*, p. 28 ff., див.: Sprague, *op. cit.*, p. 7, № 5.

⁴⁶ Наприклад, нам слід було б зробити висновок, як це зробив Гладстон (Gladstone), що Гомер не зміг розрізнити синій колір в якості окремого, позаяк у нього не було окремого слова для цього, див., до прикладу, Рудольф Горкгайм (Rudolf Horchheim) *Die geschichtliche Entwicklung des Farbensinnes* (Innsbruck, 1884) і Германн Шульц (Hermann Schultz) «Das koloristische Empfinden der aelteren griechischen Philosophie» (*Neue Jahrbuecher fuer das klassische Altertum*, 14, 1911, Ss. 11–22).

⁴⁷ *Plato's Earlier Dialectic*², p. VI, пор. рецензію Робінсона на книгу міс Спраг (Miss Sprague), в якій він дорікає їй в тому, що вона не вдосталь відображає «характер прогресу думки» (*The Philosophical Quarterly* 14, 1964, pp. 78–80).

⁴⁸ *Plato's Earlier Dialectic*, p. 6.

⁴⁹ *Essays in Greek Philosophy*, p. 88.

⁵⁰ *Plato's Earlier Dialectic*, p. 83.

⁵¹ *Nicomachean Ethics* II 7 (1108a20 ff.) і IV 14 (1127b22 ff.).

⁵² Див. главу «Elenchus» (*Plato's Earlier Dialectic*², pp. 7–19).

⁵³ Див. мою *Plato's Idea of Poetical Inspiration*, p. 11 ff.

⁵⁴ *A History of Formal Logic*, translated and edited by Ivo Thomas (Notre Dame, Indiana, 1961), p. 5.

⁵⁵ *Op. cit.*, p. 12.

⁵⁶ *Op. cit.*, p. 15 f.

⁵⁷ *Op. cit.*, p. 17.

⁵⁸ *Op. cit.*, p. 33.

⁵⁹ *Op. cit.*, p. 34 ff.

⁶⁰ Неважливо, що Робінсон в передмові до *Plato's Earlier Dialectic*² (p. VI) проголошує, що Платон «був дуже великим логіком», позаяк його «еволюціонізм» нівелює будь-яку цінність цієї похвали. Виходячи з сучасних – себто Робінсонових – стандартів, Платон не міг розмірковувати логічно. У своєму огляді книги Робінсона Філіп Мерлан саркастично, але доладно говорить: «Все це додає до цієї картини Платона, який печально зайшов в глухий кут, оскільки Сократ наче злодій в п'єсі, сам поганий логік, лише нищить (можна уявити доєднання Робінсона до Клітофонта і його перехід від Сократа до Трасимаха, який дає щось конструктивне) і крутістьвує зі своєю іронією» (p. 352 ff.).

⁶¹ Heidelberg, 1839.

⁶² *Op. cit.*, cc. 347 ff., 370 ff.

⁶³ Schleiermacher, Platons Werke, I: I (3d ed, Berlin, 1855), p. 32 ff., пор.: зауваження Целлера (Zeller, op. cit., II: I⁶, p. 500 ff.).

⁶⁴ Див. огляд в А. Е. Taylor, *Plato: The Man and his Work* (London, 1926; Я послугуюсь репринтом: New York, 1956, 6d ed., 1952), p. 18 ff.

⁶⁵ I–II: 1–2 (Leipzig, 1855–60; існує сучасний репринт, Osnabrueck, 1967).

⁶⁶ Op. cit., I, S. I ff.

⁶⁷ Див.: Hermann, op. cit. S. 384 ff.

⁶⁸ Див.: зміст Susemihl, op. cit., I.

⁶⁹ Op. cit., II: 2, S. 696.

⁷⁰ Op. cit., I, S. VIII.

⁷¹ В цьому абзаці Е. Н. Тігерштед використовує для німецького Werden англійське слово change, що можна розуміти скоріше як «зміна; перетворення; перехід (до нової фази)». Тому остання фраза звучить так: If Plato had not in his folly tried to eliminate “Change” (Werden), he would not have been compelled to change himself. Ми намагаємося послідовно перекладати обидва терміни як «становлення». – Прим. пер.

⁷² Op. cit., II: 2, S. 558; Зуземіль вказує, що філософія Аристотеля дає рішення фундаментальної платонівської проблеми.

⁷³ Проте Вальтер Брокер (Walter Broecker), здається, поділяє його, коли завершує свою розповідь про платонівські діалоги словами: «Die Wahrheit Platos ist Aristoteles (Справжнім Платоном є Аристотель)» (*Platos Gespraechе*, S. 560). Брокер не посилається на Зуземіля.

⁷⁴ I–II (Leipzig, 1863–64).

⁷⁵ Див. наступ на Зуземіля в *Genetische Darstellung*, II. S. 58 ff., 86 ff. Екземпляр праці Зуземіля, що належить Ріббінгу, наразі в Упсальській університетській бібліотеці, переповнений знаками оклику на маргінесах.

⁷⁶ Op. cit., II, Ss. 47 ff, 96 ff. Як і Шляєрмахер, Ріббінг визнає *Федр* першим платонівським діалогом (op. cit., II, S. 191 ff.).

⁷⁷ Op. cit., I, Ss. 69 ff, 79 ff.; II, Ss. 87 f., 109 f.

⁷⁸ Op. cit., II, S. 117.

⁷⁹ Op. cit., II, S. 118.

⁸⁰ Op. cit., I, Ss. 57 ff., 88 ff.; II, S. 87.

⁸¹ Op. cit., II, S. 122.

⁸² Op. cit., II, S. 155 ff.

⁸³ Це категорично заперечує Пол Шорі, котрий намагався продемонструвати сутнісну узгодженість між *Законами* та іншими діалогами, особливо *Державою*, див. «Plato's Laws and the Unity of Plato's Thought» (*CPh*, 9, 1914, pp. 345–369) і *What Plato Said* (Chicago, 1933), p. 355 ff., у відповідності з його загальною вірою в єдність думки Платона, див. нижче, p. 52 ff. Однак той факт, що Шорі був змушений це

продемонструвати, засвідчує наявність проблеми.

⁸⁴ Про більш ранні намагання привести до єдності або почасти відкинути, див. Zeller, *op. cit.*, II: 1⁶, Ss. 976 ff., про сучасних, Friedlaender, *Platon*, III², Ss. 360 ff. і 502 ff., і Ada Babette Hentschke *Politik und Philosophie bei Platon und Aristoteles* (Frankfurt, 1971), S. 2 ff.

⁸⁵ *Op. cit.*, II: 2, S. 560.

⁸⁶ Hermann, *op. cit.*, S. 3 ff.

⁸⁷ *Op. cit.*, Ss. 4 ff., 137 ff.

⁸⁸ *Op. cit.*, Ss. 130 ff., 138.

⁸⁹ *Op. cit.*, S. 5. Германн йде так далеко, що говорить, наче філософія Платона схожа на трагедію: «wo die Groesse des Helden nur um den Preis sein es Untergangs erkauf wird (де велич героя має залежати тільки від вартості його загибелі)» (с. 8).

⁹⁰ *Op. cit.*, S. 7, cf. S. 366.

⁹¹ *Op. cit.*, Ss. 345 ff., 365 ff.

⁹² Див. Присвяту Крейцеру (*op. cit.*, S. XVIII).

⁹³ *Op. cit.*, S. 351 ff.

⁹⁴ *Op. cit.*, S. 9.

⁹⁵ *Op. cit.*, S. 347.

⁹⁶ *Op. cit.*, S. 345.

⁹⁷ *Op. cit.*, S. 8.

⁹⁸ Германн говорить про захоплення Платона Спартою, «Die auf die Gestaltung seiner ganzen philosophischen Lebensansicht so entscheidende Einflüsse geuebt hat (яке здійснило такий рішучий вплив на формування всього його філософського погляду на життя)» (*op. cit.*, S. 25).

⁹⁹ Для Германна Сократ є ксенофонтівським, оскільки він, наприклад, підтримує полеміку супроти Шляєрмахера, див. *op. cit.*, Ss. 249 і 331 (№ 333).

¹⁰⁰ *Op. cit.*, Ss. 45 ff., 384 ff., 384 ff.

¹⁰¹ *Op. cit.*, S. 510 ff.

¹⁰² *Op. cit.*, Ss. 129 ff., 512 ff.

¹⁰³ *Op. cit.*, S. 352 ff., де Германн полемізує з Шляєрмахером.

¹⁰⁴ *Op. cit.*, S. 344. Зрозуміло, чому Ріббінг саркастично зазначив, що в Германні «weitläufigen Untersuchungen wenig mehr gefunden. . . als dass er ein er der Philologenist, die in und mit ihren linguistischen Forschungen ueber die Werke der Alten noch dazu die Einsicht in die philosophisch en Ansichten dieser zu bekommen glauben (розлогі дослідження знайшли трошки більше... ніж просто філолога, який у власних лінгвістичних розвідках стосовно творів давніх вірить, що має доступ до їхніх філософських поглядів)» (*op. cit.*, I, S. 42, № 78).

Eugene Napoleon Tigerstedt

INTERPRETING PLATO

The book by E. N. Tigerstedt Interpreting Plato sums up the development of Platonic studies and heritage in understanding Plato's philosophy over the previous two hundred years. The Finnish researcher builds his review on the methodological principles not only of individual researchers, but also of entire areas. A literary critic and editor by profession, E. N. Tigerstedt carried the love of antiquity through his whole life, and this book of his was both the result of his research and life.

Keywords: *antic philosophy, Plato, interpretation.*

Стаття надійшла до редакції 17.04.2022

Стаття прийнята 17.05.2022